

مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی

با تأکید بر تحلیل مضمون سوره آل عمران*

- مرضیه محمص^۱
- فاطمه‌سادات میروکلی^۲

چکیده

یکی از روش‌های کاربردی در عرصه روش تحقیق کیفی، روش تحلیل مضمونی است که به هویداسازی مضمون‌های پایه‌ای در یک متن می‌انجامد و از این رهگذر، تحلیل داده‌ها در شبکه مضمونی یک الگو و مدل از مفاهیم موجود در متن امکان‌پذیر می‌شود. با توجه به اینکه در عصر حاضر، پالایش جوامع بشری از چندگانگی مورد توجه بسیاری از اندیشوران قرار گرفته و تلاش‌های فراوانی در جستجوی راهبردهای مؤثر برای تحقق همبستگی اجتماعی انجام می‌شود، مسئله اصلی پژوهش حاضر، آن است که بر اساس دیدگاه‌های تفسیری مفسران کتب تفسیری با رویکرد اجتماعی، مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی با تأکید بر تحلیل مضمون سوره آل عمران چیست؟ بدین منظور با استفاده از روش تحلیل مضمون،

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲.

۱. استادیار دانشکده الهیات و ادیان دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسئول) (m_mohases@sbu.ac.ir).
۲. کارشناس ارشد مدرسی معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی (fms.mirvakili@yahoo.com).

به تحلیل نظام مند داده‌های متنی در کتب تفسیری پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش گویای آن است که تحقق همبستگی اجتماعی، مستلزم توجه به مقوله‌های متعددی با جهت‌گیری‌های اعتقادی، رفتاری و اخلاقی است. تحقق همبستگی اجتماعی با نظر به بعد اعتقادی در سایه باور توحیدی، اعتقاد به نظام پاداش و جزای الهی، و از منظر بعد اخلاقی شامل عدالت‌خواهی، محبت‌ورزی، دوری از تکبر، مداراجویی، همزیستی مسالمت‌آمیز، مسئولیت‌پذیری، عدم دلبستگی به مادیات، پابندی به عهد و پیمان‌ها، توجه به صفات پرهیزگاران، خردورزی و حسن ظن نسبت به دیگران است. خوش‌رفتاری، دشمن‌ستیزی، استقامت در راه حق، نظارت همگانی و مشورت‌جویی نیز در زمره مهم‌ترین مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی با نظر به بعد رفتاری به شمار می‌آیند.

واژگان کلیدی: همبستگی اجتماعی، سوره آل عمران، روش تحلیل

مضمون.

مقدمه

همبستگی اجتماعی، توافق بر سر مجموعه‌ای از ارزش‌ها و باورهاست که حاصل آن، ایجاد حس عاطفی بوده و این انرژی عاطفی است که می‌تواند اساس یک زندگی مثبت، و یا احساس مسئولیت متقابل بین چند نفر یا چند گروه را که از آگاهی و اراده برخوردار باشند، شکل دهد و شامل پیوندهای انسانی و برادری بین انسان‌ها به طور کلی و حتی وابستگی متقابل حیات و منافع آن‌ها باشد. از این منظر، همبستگی پدیده‌ای است که بر پایه آن در سطح یک گروه یا جامعه، اعضا به یکدیگر وابسته و به طور متقابل به یکدیگر نیازمندند. از آنجایی که مشارکت عمومی افراد جامعه، نقش بسزایی در رشد و تعالی نظام اجتماعی دارد، یکی از موضوعات مورد توجه اندیشمندان مسلمان، بحث همبستگی اجتماعی است. بر این اساس، تدوین الگوی همبستگی اجتماعی با رویکرد متن‌محور و به گونه‌ای نظام‌مند و مبتنی بر روش تحلیل مضمون، یکی از ضرورت‌های معاصر به شمار می‌آید و تا کنون بر اساس سوره آل عمران مورد کاوش قرار نگرفته است.

با توجه به اینکه رشد و تعالی هر نظام اجتماعی، منوط به همبستگی اجتماعی افراد

آن جامعه است، تحقیق حاضر در صدد است در مجموعه‌های تفسیری معاصر با گرایش اجتماعی (تفسیر التحریر و التنویر، المیزان فی تفسیر القرآن، پرتوی از قرآن، من وحی القرآن)، مؤلفه‌های تحقق همبستگی اجتماعی را با روش تحلیل مضمون سوره آل عمران مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. پرسش‌های پژوهش متمرکز بر استخراج مؤلفه‌های اعتقادی، اخلاقی و رفتاری اثرگذار بر تحقق همبستگی اجتماعی است.

لازم به ذکر است که سابقاً حسامی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «همبستگی اجتماعی در قرآن» با روش توصیفی تحلیلی صرفاً به مواردی از عوامل زمینه‌ساز همبستگی اجتماعی به نحو پراکنده و گزینشی در قرآن اشاره داشته است. آقایی (۱۳۸۹) در مقاله «آموزه‌های قرآن کریم و نقد نظریه دورکیم؛ مبانی نظریه دین و همبستگی اجتماعی» نیز به نقد نظریات دورکیم بر اساس مبانی اندیشه اسلامی اهتمام داشته است. از آنجایی که موضوع پژوهش حاضر، متمرکز بر سوره آل عمران و با استفاده از روش علمی تحلیل مضمونی است، پژوهشی نوین محسوب می‌شود.

۱. مفهوم‌شناسی همبستگی اجتماعی

همبستگی واژه‌ای است که نوعی هماهنگی همراه با نظم را به ذهن متبادر می‌کند. لغت‌نامه دهخدا در تعریف همبستگی، به یگانه شدن، یکتایی و یگانگی اشاره نموده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۲). واژه همبستگی به لحاظ مفهومی، احساس مسئولیت متقابل بین چند نفر یا چند گروه است که از اراده و آگاهی برخوردار باشند. در واقع این مفهوم، دربردارنده یک معنای اخلاقی است که متضمن وجود اندیشه یک وظیفه و یا الزام متقابل است. همچنین یک معنای مثبت از آن برمی‌آید که وابستگی متقابل کارکردها، اجزا و یا موجودات در کل یک مجموعه را می‌رساند.

همبستگی در اصطلاح به معنای آن است که گروه، وحدت خود را حفظ کرده و با عناصر وحدت‌بخش خود تطابق و هم‌نویی داشته باشد. در واقع همبستگی اجتماعی، یک مفهوم اجتماعی است که تفاوت‌های فرهنگی را در روابط انسان‌ها در نظر می‌گیرد و خواهان ساماندهی مشابهت‌ها و تمایزها در جامعه است و پیش‌فرض آن این است که انسان‌ها خواسته‌ها و نیازهای مختلفی دارند و در عین اینکه به ذائقه و نیاز آن‌ها توجه

می‌شود، به تفاوت آن‌ها با دیگران نیز توجه می‌شود (روشه، ۱۳۷۷: ۱۸۴). همچنین این اصطلاح بر تعامل بسیار و ارتباط متقابل اجتماعی و میزان اعتماد افراد جامعه نسبت به یکدیگر دلالت دارد. می‌توان همبستگی اجتماعی را به احساس یکپارچگی افراد جامعه، روابط دوستانه و محبت‌آمیز، میزان روابط اجتماعی و تعامل‌های گروهی بر اساس ارزش‌های مشترک و منسجم تعریف کرد. سطح بالای همبستگی زمانی است که کنش‌های افراد، اخلاقی و معطوف به یک جمع باشد که در این کنش‌ها، مسئولیت و وفاداری در قبال دیگران به حد اعلا می‌رسد (نیازی، ۱۳۸۴: ۶). در تعریفی دیگر، همبستگی اجتماعی، دلالت بر توافق جمعی و تعامل بین اعضای یک جامعه دارد، به گونه‌ای که اعضای جامعه به جای من بودن، احساس ما بودن می‌کنند.

همبستگی معمولاً مفهومی را می‌رساند که بر پایه آن، اعضای یک جامعه به یکدیگر وابسته و به طور متقابل نیازمند یکدیگرند. در واقع همبستگی اجتماعی، نوعی احساس ارتباط، گرایش و تعامل با دیگران است و منظور از آن، احساس مسئولیت متقابل بین چند نفر یا چند گروه است که از آگاهی و اراده برخوردار باشند (بیرو، ۱۳۸۰: ۴۰). همبستگی اجتماعی در این معنا، در واقع احساس پیوند و تعهد عاطفی است که اعضای جامعه نسبت به یکدیگر دارند (رزمی، ۱۳۸۳: ۱۱۸). بر اساس این تعریف، زمانی از همبستگی اجتماعی سخن به میان می‌آید که ارتباط افراد جامعه بر اساس باورها، ارزش‌ها، هنجارها، قواعد و قوانین مشترک شکل بگیرد.

در فرهنگ علوم اجتماعی، همبستگی اجتماعی این‌گونه تعریف شده است: همبستگی اجتماعی را می‌توان به تکمیل و یکپارچه کردن تعریف نمود. همبستگی اجتماعی اشاره به فرایندی است که در آن، نظام اجتماعی به یگانگی فرهنگی - که در این مورد به معنای تناسب الگوهای هنجاری با یکدیگر است - دست می‌یابد. اگر تناسب هنجاری را به یگانگی هنجاری تعبیر کنیم، عبارت است از مفصل‌بندی الگوهای هنجاری با فرایندهای انگیزشی به نحوی که موجب هم‌نوایی شود (گولد و کولب، ۱۳۹۲: ۹۳۳). بنابراین همبستگی اجتماعی عبارت است از توافق جمعی بر سر مجموعه‌ای از اصول و قواعد که در یک میدان تعاملی اجتماعی که خود موجد انرژی عاطفی است، به وجود می‌آید. انرژی عاطفی هم‌زمان نتیجه و موجد (علت و

معلول) توافق اجتماعی است.

به طور کلی، همه جوامع دارای نظام‌های باور و اعتقاد هستند و وضع اجماع یا وفاق، وضع خاصی است که نظام باورها و عقاید در شرایط خاصی پیدا می‌کند. وفاق نسبی هنگامی حاصل می‌شود که بخش قابل ملاحظه‌ای از مردم و به ویژه بخش قابل ملاحظه‌ای از گروه‌های فعال در خصوص مسائل مربوط به توزیع امتیازات اقتصادی و سیاسی و دیگر منابع و ارزش‌های کمیاب و شیوه تصمیم‌گیری درباره آن‌ها، به توافقی نسبی دست یابند و در این زمینه با افکار عمومی نیز همسو باشند (بشیریه، ۱۳۸۳: ۷۰).

به عقیده مارشال، همبستگی و وفاق اجتماعی یا اجماع، به یک موقعیت، نتیجه‌گیری یا مجموعه‌ای از ارزش‌ها اشاره دارد که مورد توافق مشترک هستند، (مارشال، ۱۳۸۸: ۲۰۲). گیدنز همبستگی را توافق درباره ارزش‌های اجتماعی بنیادی توسط اعضای یک گروه، اجتماع یا جامعه می‌داند (گیدنز، ۱۳۸۳: ۷۸۵).

بنابراین همبستگی اجتماعی به معنای آن است که گروه وحدت خود را حفظ کرده و با عناصر وحدت‌بخش خود، تطابق و هم‌نواپی داشته باشد. همبستگی و انسجام، احساس مسئولیت متقابل بین چند نفر یا چند گروه است که از آگاهی و اراده برخوردار باشند و حائز یک معنای اخلاقی است که متضمن وجود اندیشه‌ی یک وظیفه یا الزام متقابل است و نیز یک معنای مثبت از آن برمی‌آید که وابستگی متقابل کارکردها، اجزا یا موجودات در یک کل ساخت یافته را می‌رساند.

۲. معرفی سوره آل عمران

این سوره مدنی دارای ۲۰۰ آیه است و اشاره به جهش و تحولی دارد که در عقاید و افکار مردم پدید آمد و زمینه‌ساز شکوفایی جامعه شد (طالقانی، ۱۳۶۲: ۶/۵). از نظر برخی مفسران مشهور، به نظر می‌رسد که این سوره در طول سال‌های جنگ بدر و جنگ احد (دوم و سوم هجرت) نازل شده و قسمتی از طوفانی‌ترین ادوار زندگی مسلمانان را در صدر اسلام نشان می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۰۹/۲).

نزول این سوره در سال‌های پایانی هجرت و پس از جنگ‌ها و پیمان حدیبیه با قریش انجام شد؛ سال‌هایی که دعوت اسلام از مرکز به اطراف رسیده بود و گروه‌ها

برای گرویدن به اسلام و تفاهم‌نامه‌ها به مدینه می‌آمدند. آیات با تبیین اصول دعوت و راه و روش پیامبران پیشین و خطاب‌ها و عتاب‌های مسیحیان و اهل کتاب پیش می‌رود تا آیه ۱۱۸ که ناگهان جنگ احد، مقدمه لغزش‌ها و شکست‌های جنگی و روحی مسلمانان می‌شود (ر.ک: طالقانی، ۱۳۶۲: ۶/۵). همه این‌ها تأیید این مطلب است که سوره مورد بحث در روزگاری نازل شده که مسلمانان موظف به دفاع از دین بودند؛ دفاعی که همه ارکان و قوای خود را برای آن بسیج کرده بودند.

علامه طباطبایی معتقد است که آیات این سوره، دارای نظم و نسق واحدی است و این حدس خیلی به ذهن نزدیک بوده که همه سوره آل عمران یکباره نازل شده باشد؛ برای اینکه تمام دویست آیه، ظهوری روشن در انسجام و به‌هم پیوستگی دارد (طباطبایی، ۱۳۸۰: ۵/۳). از منظر برخی مفسران، میدان احد صفحه آزمایش و مبدأ پایداری‌ها و همبستگی و تجربه‌ها و آخرین شکست و آغاز پیروزی‌های نظامی و رسالتی بود. ضربه‌ای که در جنگ احد بر پیکره مسلمانان وارد شد، تشعشی به وجود آورد که روح آنان را گسترش داد. آن شکست پیروزمندانه که پس از پیروزی معجزه‌وار جنگ بدر رخ داد، مدینه را از محدودیت خارج کرد و رسالت را به هر سو گسترش داد (طالقانی، ۱۳۶۲: ۷/۵).

۳. فرایند تحلیل شبکه مضامین

روشی که به کمک سطوح مختلف مضامین به صورت شبکه تارنما ترسیم می‌شود، شبکه مضامین است. با این مدل، مضامین به صورت نظام‌مند و منسجم در کنار هم قرار می‌گیرند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۷۰) و با جای‌گیری مضامین در هر سطح، محوریت مضمون در متن داده‌ها مشخص می‌شود.

در این روش، مضامین به سه گروه مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر تقسیم می‌شوند. مضامین پایه، کدها و نکات کلیدی موجود در متن هستند و مضامین سازمان‌دهنده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه به دست می‌آیند. مضامین فراگیر مضامین عالی داده‌ها هستند و اصول حاکم بر متن را به عنوان یک کل نشان می‌دهند (شیخ‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۵).

نکته مهم و قابل توجه در شبکه مضامین این است که با توجه به پیچیدگی داده‌ها و هدف تحلیل، ممکن است از مجموعه متون مورد بررسی، بیش از یک مضمون فراگیر به دست آید. با این حال، تعداد مضامین فراگیر از تعداد مضامین پایه و سازمان‌دهنده کمتر خواهد بود. هر مضمون فراگیر، هسته و کانون یک شبکه مضمونی را تشکیل می‌دهد. پس ممکن است که یک تحلیل به بیش از یک شبکه مضامین منجر شود (همو، ۱۳۹۹: ۱۲۶-۱۸۶).

در پژوهش حاضر با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی (MAX QDA)، در تحلیل مضمون تک‌تک آیات سوره استفاده شد. این روش در همه روش‌های کیفی، سبب بالا رفتن اعتبار پژوهش می‌شود؛ زیرا شفافیت فرایند تحقیق افزایش می‌یابد. با استفاده از این روش، در مرحله اول که تجزیه و توصیف سوره آل عمران در کتب تفسیر اجتماعی است، کدگذاری اولیه انجام می‌شود و در چندین مرحله بازبینی می‌شود و مضامین پایه شناسایی می‌شوند. این مضامین بر اساس محتوا و مبانی نظری در گروه‌های همگون به صورت منسجم دسته‌بندی می‌شوند. مضامینی که تحت یک شبکه قرار می‌گیرند، باید موضوع مشابهی داشته باشند. بنابراین مضامین پایه‌ای که از نظر محتوا مشابه هم باشند، تحت یک گروه به عنوان مضامین سازمان‌دهنده قرار می‌گیرند. در نهایت با توجه به مشابهت مضامین سازمان‌دهنده محقق این مضامین را با هم ادغام کرده و به مضامین کلی و عالی می‌رسد، که محوریت داده‌ها بر مدار آن مضامین است.

پس از رسیدن به شبکه، مضامین نام‌گذاری شده و در نهایت تحلیل می‌شوند. پژوهشگر در این مرحله باید مضامین را به صورت روشن تعریف کند. در این مرحله، پژوهشگر وارد مرحله ترکیب و ادغام متن می‌شود و پس از اصلاح و تأیید شبکه مضامین، گزارش نهایی ارائه می‌شود. بررسی تحلیل مضامین سوره آل عمران نشان می‌دهد که در مجموع، ۱۴۰۰ کد، ۷۳ مضمون پایه و ۶ مضمون سازمان‌دهنده به دست آمده است.

جدول مضامین سازمان دهنده

مضامین سازمان دهنده	مجموع فراوانی مضمون	فراوانی مضامین	کد شناسه	مضامین پایه	رتبه
باور به معاد	۹۸	۳۷	A	مجازات و پاداش	۱
		۶۱	B	اعتقاد به معاد	۲
دشمن ستیزی	۱۳۵	۳۳	C	تعامل با اهل کتاب	۱
		۷	D	اقدامات کفار	۲
		۲۰	E	شگرد دشمن	۳
		۶۴	F	روش تعامل با دشمن	۴
		۱۱	G	اقدامات یهود	۵
نبوت	۱۳۵	۶۹	H	پذیرش رسالت پیامبران	۱
		۶	I	حضرت یحیی علیہ السلام	۲
		۸	J	حضرت مریم علیها السلام	۳
		۴	K	حضرت زکریا علیہ السلام	۴
		۱۶	L	حضرت ابراهیم علیہ السلام	۵
		۳۲	M	حضرت عیسی علیہ السلام	۶
مختصات حکومت اسلامی	۳۱۳	۱۷	N	ویژگی حکومت	۱
		۵	O	زندگی اجتماعی	۲
		۲۲	P	همراهی با رهبر جامعه	۳
		۴۴	Q	صبوری افراد جامعه	۴
		۱۰۲	R	جهاد در راه خدا	۵
		۶	S	امداد الهی	۶
		۱۲	T	خاص بودن رحمت الهی	۷
		۱۶	U	استقامت در راه خدا	۸
		۱۰	V	عدالت	۹
		۸	W	انحراف ریشه دار اجتماعی	۱۰
		۶	X	تساوی در قضاوت	۱۱
		۸	Y	نظارت	۱۲
		۱۱	Z	امنیت	۱۳
		۶	AA	تعاون	۱۴

ردیف	مضامین پایه	کد شناسه	فراوانی مضامین	مجموع فراوانی مضمون	مضامین سازمان‌دهنده
۱۵	وحدت	AB	۱۵		
۱۶	تألیف قلوب	AC	۳		
۱۷	اعتصام به جبل الله با تمام قوا	AD	۴		
۱۸	حفظ اموال عمومی	AE	۱		
۱۹	یاری اسلام	AF	۸		
۲۰	عزت و ذلت	AG	۹		
۱	اعتقاد به توحید	AH	۷۴	۲۱۷	توحید
۲	رزق	AI	۱۰		
۳	سنت الهی و غضب خدا	AJ	۶		
۴	توجه به ادیان دیگر	AK	۵		
۵	دوری از کفر	AL	۱۹		
۶	ایمان به خدا و دوری از گناه	AM	۴۳		
۷	تسلیم محض پروردگار	AN	۱۷		
۸	حب خدا و تسلیم در برابر او	AO	۲۰		
۹	حق‌گرا بودن و حق‌مداری	AP	۵		
۱۰	آزمایشات الهی	AQ	۱۰		
۱۱	تکذیب نکردن آیات الهی	AR	۸		
۱	مشورت	AS	۲	۳۱۷	ویژگی‌های امت اسلامی
۲	انفاق	AT	۱۱		
۳	شیوه‌های تربیتی	AU	۱۴		
۴	استفاده از نعمت‌های الهی در راه ایمان	AV	۴		
۵	محبت به مردم	AW	۸		
۶	عبادت دسته‌جمعی	AX	۲۴		
۷	اظهار حق	AY	۶		
۸	ثبات ارزش‌های اخلاقی	AZ	۹		
۹	عدم موضع‌گیری نادرست	BA	۸		
۱۰	عدم انحراف در عقیده	BB	۵		
۱۱	سرعت در کار خیر	BC	۳		

ردیف	مضامین پایه	کد شناسه	فراوانی مضامین	مجموع فراوانی مضمون	مضامین سازمان‌دهنده
۱۲	دوری از خودبرتربینی	BD	۷		
۱۳	عفو و گذشت	BE	۷		
۱۴	مسئولیت‌پذیری	BF	۱		
۱۵	مادی‌نگر نبودن	BG	۱۵		
۱۶	پایبندی به عهد و پیمان	BH	۱۲		
۱۷	توجه به خانواده	BI	۲۵		
۱۸	صفات متقین	BJ	۳۰		
۱۹	توجه به رضای خدا	BK	۶		
۲۰	امر به معروف و نهی از منکر	BL	۱۹		
۲۱	خردورزی	BM	۴۸		
۲۲	همراهی نکردن با طاغوت	BN	۹		
۲۳	دوری از تفرقه	BO	۹		
۲۴	فتنه‌انگیزی نکردن	BP	۹		
۲۵	دوری از نفاق	BQ	۱۱		
۲۶	اختیار انسان	BR	۱۰		
۲۷	توجه به فطرت	BS	۳		
۲۸	توجه به حلال و حرام الهی		۱		
۲۹	رازداری	BT	۱		

برای استخراج هر کدام از کدهای مورد نظر، نویسندگان حداقل ۵ تفسیر مختلف را از نرم‌افزار جامع‌التفاسیر دیده و با حذف موارد تکراری، سعی در جمع‌آوری همه نکات مربوط به آیه داشته‌اند که برخی از این کدها عین متن تفسیر و برخی اقتباس از متن‌های تفاسیر است. در گام بعدی نویسندگان با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA کدهای شبیه به هم را که در یک حیطه محتوایی و مضمونی قرار می‌گیرند، با امکانات نرم‌افزار در هم ادغام کرده و بر هر دسته کد با مفهوم تقریباً یکسان یک عنوان گذاشته‌اند که در تحلیل کیفی، مضمون پایه نام دارد. این مضامین پایه در جدول بعدی با حروف انگلیسی از هم جداسازی شده و با کد شناسه از هم تفکیک شده‌اند.

ردیف	مضامین پایه	کد	فراوانی مضامین	مجموع فراوانی مضمون	مضامین سازمان‌دهنده
۱	مجازات و پاداش	A	۳۷	۹۸	باور به معاد
۲	اعتقاد به معاد	B	۶۱		
۱	تعامل با اهل کتاب	C	۳۳	۱۳۵	دشمن‌ستیزی
۲	اقدامات کفار	D	۷		
۳	ترفندهای دشمن	E	۲۰		
۴	تعامل با دشمن	F	۶۴		
۵	یهود	G	۱۱		
۱	پذیرش رسالت پیامبران	H	۶۹	۱۳۵	نبوت
۲	حضرت یحیی علی‌ه‌السلام	I	۶		
۳	حضرت مریم علی‌ها‌السلام	J	۸		
۴	حضرت زکریا علی‌ه‌السلام	K	۴		
۵	حضرت ابراهیم علی‌ه‌السلام	L	۱۶		
۶	حضرت عیسی علی‌ه‌السلام	M	۳۲		
۱	اتصاف به ویژگی‌های حکومت اسلامی	N	۱۷	۳۱۳	مختصات حکومت اسلامی
۲	توجه به ملزومات زندگی اجتماعی	O	۵		
۳	همراهی با رهبر جامعه	P	۲۲		
۴	صبوری افراد جامعه	Q	۴۴		
۵	جهاد در راه خدا	R	۱۰۲		
۶	باور به امداد الهی	S	۶		
۷	خاص بودن رحمت الهی	T	۱۲		
۸	استقامت در راه خدا	U	۱۶		
۹	عدالت‌ورزی	V	۱۰		
۱۰	نظارت بر انحرافات اجتماعی	W	۸		
۱۱	قضاوت عادلانه	X	۶		
۱۲	نظارت همگانی	Y	۸		
۱۳	برقراری امنیت	Z	۱۱		
۱۴	تعاون	AA	۶		
۱۵	وحدت	AB	۱۵		

ردیف	مضامین پایه	کد شناسه	فراوانی مضامین	مجموع فراوانی مضمون	مضامین سازمان‌دهنده
۱۶	تألیف قلوب	AC	۳		
۱۷	اعتصام به حبیل الله با تمام قوا	AD	۴		
۱۸	حفظ اموال عمومی	AE	۱		
۱۹	یاری اسلام	AF	۸		
۲۰	عزت جویی	AG	۹		
۱	اعتقاد به توحید	AH	۷۴	۲۱۷	توحید
۲	بهره‌گیری از رزق حلال	AI	۱۰		
۳	باور به سنت‌های الهی	AJ	۶		
۴	توجه به ادیان دیگر	AK	۵		
۵	دوری از کفر	AL	۱۹		
۶	ایمان به خدا و دوری از گناه	AM	۴۳		
۷	تسلیم محض پروردگار	AN	۱۷		
۸	حب خدا و تسلیم در برابر او	AO	۲۰		
۹	حق‌گرا بودن و حق‌مداری	AP	۵		
۱۰	آزمایش‌های الهی	AQ	۱۰		
۱۱	تکذیب نکردن آیات الهی	AR	۸		
۱	مشورت‌جویی	AS	۲	۳۱۷	ویژگی‌های امت اسلامی
۲	انفاق‌ورزی	AT	۱۱		
۳	شیوه‌های تربیتی	AU	۱۴		
۴	استفاده از نعمت‌های الهی در راه ایمان	AV	۴		
۵	محبت به مردم	AW	۸		
۶	عبادت دسته‌جمعی	AX	۲۴		
۷	اظهار حق	AY	۶		
۸	ثبات ارزش‌های اخلاقی	AZ	۹		
۹	عدم موضع‌گیری نادرست	BA	۸		
۱۰	عدم انحراف در عقیده	BB	۵		
۱۱	سرعت در کار خیر	BC	۳		
۱۲	دوری از خودبرتربینی	BD	۷		

ردیف	مضامین پایه	کد	فراوانی مضامین	مجموع فراوانی مضمون	مضامین سازمان‌دهنده
۱۳	عفو و گذشت	BE	۷		
۱۴	مسئولیت‌پذیری	BF	۱		
۱۵	مادی‌نگر نبودن	BG	۱۵		
۱۶	پایبندی به عهد و پیمان	BH	۱۲		
۱۷	خانواده‌گرایی	BI	۲۵		
۱۸	صفات متقین	BJ	۳۰		
۱۹	جلب رضای خدا	BK	۶		
۲۰	امر به معروف و نهی از منکر	BL	۱۹		
۲۱	خردورزی	BM	۴۸		
۲۲	همراهی نکردن با طاغوت	BN	۹		
۲۳	دوری از تفرقه	BO	۹		
۲۴	پرهیز از فتنه‌انگیزی	BP	۹		
۲۵	دوری از نفاق	BQ	۱۱		
۲۶	اختیار انسان	BR	۱۰		
۲۷	توجه به فطرت	BS	۳		
۲۸	توجه به حلال و حرام الهی		۱		
۲۹	رازداری	BT	۱		

۴. ابعاد اعتقادی مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی

اعتقادات به مفاهیم درونی شده‌ای اشاره دارد که خود مستقیماً وظیفه رفتاری نیستند، اما در لایه‌های زیرین شناختی و عاطفی حضور دارند و به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه، نقش تعیین‌کننده‌ای در رفتارهای انسان دارند (احمدی و شاکر، ۱۳۹۷: ۱۳)؛ برای مثال، ایمان افراد در مقام تحقق و از حیث مصداق خارجی، با هر دو بعد ذهن و رفتار رابطه‌ای مستحکم دارد؛ زیرا ایمان از یکسو ثمره شناخت عملی و از سوی دیگر منشأ تعبد عملی است.

۱-۴. خدامحوری

اصلی‌ترین بنیاد اعتقادی در سپهر اجتماعی که به صورت محوری بر تمام الزامات همبستگی اجتماعی احاطه دارد، بحث اصلاح رابطه فرد با خدا یا خدامحوری است؛ زیرا در باور دینی، جهت‌گیری تمامی فعالیت‌ها بر اثرگذاری آن بسیار نقش‌آفرین می‌باشد. در ادبیات دینی، قوی‌ترین عنصر کنترل هر فرد در تعاملات اجتماعی، عنصر خدامحوری است.

از این منظر، خداوند مسبب پیوند انسان‌ها با یکدیگر است، خداوند متعال می‌فرماید: «به یاد آرید این نعمت بزرگ خدا را که شما با هم دشمن بودید، خدا در دل‌های شما الفت و مهربانی انداخت و به لطف و نعمت خدا، همه برادر دینی یکدیگر شدید، و در پرتگاه آتش بودید، خدا شما را نجات داد. بدین‌گونه خدا آیاتش را برای [راهنمایی] شما بیان می‌کند، باشد که هدایت شوید» (آل عمران / ۱۰۳).

از این منظر، توانایی‌های انسان در بیرون، حاصل توانایی‌های او در درون است و تا زمانی که آدمی در درون خود به مقام بندگی راستین دست نیابد، در روابط و مناسبات بیرونی، از خودخواهی و خودکامگی نمی‌رهد (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸: ۸۰). در نظام‌واره تفکر دینی، اگر کاری برای خدا نباشد، رابط اصلاح نمی‌شود و گاهی نتیجه عکس می‌دهد.

۲-۴. حق‌مداری

غالب گروه‌ها و افراد به منظور دفاع از ادعاها و عملکردهایشان، به مفهوم حق و عدل متوسل می‌شوند. این مقوله ارزشمند بر همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی انسان سایه افکنده است. هر کس خود را بر حق می‌داند و برای موجه جلوه دادن خود، موضع خویش را حق و موضع طرف مقابل را باطل معرفی می‌کند. در قرآن، وجود چنین گرایشی در انسان، مفروض گرفته شده و با تعیین مصداق حق، جهت‌دهی شده است. بسیاری از انسان‌ها با اینکه حق را تشخیص می‌دهند، اما از بیان صریح و آشکار آن خودداری می‌کنند. البته این رویکرد در قرآن کریم، نکوهش شده است: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (آل عمران / ۷۱).

در آیات، بر ضرورت اظهار حق در مقابل دیگران تصریح شده است: ﴿وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ﴾ (آل عمران / ۷۱)؛ ﴿وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا﴾ (آل عمران / ۲۰) و هر انسان مسلمان و آزاده‌ای وظیفه دارد که به کمک مظلوم بشتابد و حق را همراهی کند.

۳-۴. بردباری در آزمایش‌های الهی

از مهم‌ترین پرسش‌ها در زمینه آزمایش الهی، فلسفه آن است. آزمایش خداوند برای کشف مجهول نیست و او نمی‌آزمايد تا به مجهولی پی ببرد؛ زیرا او علام الغیوب و آگاه به ما فی الصدور است؛ آن‌چنان که در آیات به این معنا تصریح شده است: ﴿وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ (آل عمران / ۱۵۴). یکی از فلسفه‌های آزمایش‌های الهی، پرورش استعدادهای نهفته انسان و برآمدن گوهرهای درونی اوست. قرآن به این حقیقت اشاره دارد. امتحان همان گونه که برای شکوفایی استعداد انسانی در امور دنیایی سودمند است، برای تعیین هدف هم نقش مؤثری دارد. هدف یا جهنم است که هدف کافران است و یا بهشت که هدف اصیل مؤمنان است و این هدف با امتحان و آزمایش میسر می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۱۵/۶۷۴). خدای سبحان در این زمینه می‌فرماید: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ﴾ (آل عمران / ۱۴۲). پس در هنگام جهاد و مجاهدت است که هم استعدادهای درونی افراد معلوم می‌شود و هم همراهی و وابستگی آن‌ها با جامعه نمایان می‌شود و از این جهت در سوره آل عمران به بحث آزمایش‌های الهی و ارتباط آن با همبستگی اجتماعی در خلال آیات مربوط به جهاد هم پرداخته شده است.

یکی از انگیزه‌هایی که در آیات قرآن برای آزمایش‌های الهی برشمرده شده، جداسازی است؛ زیرا در جامعه‌ای که همه گروه‌ها خود را مدعی نیکوکاری می‌دانند و به ظاهر از آن دفاع می‌کنند، بهترین ابزار برای شناساندن چهره واقعی افراد، آزمایش‌های الهی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۴۳۰). خداوند می‌فرماید: ﴿مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ﴾ (آل عمران / ۱۷۹). بنابراین امتحان و ارزشیابی می‌تواند یک مدرسه تربیتی و سازندگی باشد. به عبارت دیگر، آزمایش‌های الهی حلقه‌ای از

زنجیره آموزش و تربیت است که می‌تواند پایه‌های موفقیت و پیشرفت انسان را بنیان نهد.

۴-۴. پذیرش رسالت پیامبران

اصل نبوت پس از اصل توحید، جایگاه ویژه‌ای در اندیشه دینی دارد. در سوره آل عمران در این باره تأکید شده است که نبوت و هدایت به مثابه فضل الهی: ﴿إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ... إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ﴾ (آل عمران / ۷۳) و مقدمه ایمان راستین به شمار می‌آید و هدف از آن، تبیین احکام و کتاب الهی است: ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ﴾ (آل عمران / ۸۱).

در این ساختار، نبوت مقدمه رسالت است: ﴿ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ﴾ (آل عمران / ۸۱) و هدف اصیل پیامبران، رشد آفرینی برای انسان و آراسته شدن به درجاتی از صفات الهی است: ﴿وَلَكِن كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ﴾ (آل عمران / ۷۹).

همچنین در این ساختار، ارسال پیامبران، جلوه‌ای از ربوبیت الهی است: ﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (آل عمران / ۸۴) و این انتخاب بر اساس وحی و علم و ایمان و عصمت آنان بوده است: ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ﴾ (آل عمران / ۳۳). مهم‌ترین وظیفه پیامبران، اصلاح بینشی: ﴿هُوَ خَيْرٌ لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ﴾ (آل عمران / ۱۸۰)، اصلاح عقیدتی و زمینه‌سازی برای قرب به خداوند: ﴿يَقُولُ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِّي مِن دُونِ اللَّهِ﴾ (آل عمران / ۷۹)، اصلاح نفس و پرورش فضایل و اصلاح اندیشگانی برای بازشناسی خیر و شر: ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِن بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا﴾ (آل عمران / ۸۹) و مبارزه با فردپرستی: ﴿أَفَأَن مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ﴾ (آل عمران / ۱۴۴) است.

نبوت جریانی مستمر و پیوسته دارد و بینات که قرآن مجید و سایر معجزات پیامبران را شامل می‌شود، برای شناخت و تبیین حق از باطل ظهور یافته است: ﴿جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ (آل عمران / ۸۶) و وظیفه مردم در مواجهه با پیامبران، باور به هماهنگی و پیوستگی دعوت و رسالت همه پیامبران است: ﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (آل عمران / ۸۴) و در این صورت است که مردم می‌توانند در استمرار حکومت اسلامی نقش مؤثری داشته باشند.

۴-۵. معادباوری

در نظام اعتقادی اسلام، هستی با مرگ انسان پایان نمی‌پذیرد، بلکه به مراتب بالاتری از حیات ارتقا می‌یابد. بنابراین زندگی دنیوی انسان، زمینه‌ساز کیفیت زندگی اخروی اوست.

پرورش فضیلت‌های اخلاقی: ﴿وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ﴾ (آل عمران/ ۱۴۱)، اجتناب از رذیلت‌ها: ﴿كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ﴾ (آل عمران/ ۱۱۷)، خویشن‌داری در برابر هوس‌ها: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾ (آل عمران/ ۲۸)، ایجاد آرامش: ﴿وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾ (آل عمران/ ۱۱۵)، تعدیل علائق مادی و دنیوی: ﴿ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ﴾ (آل عمران/ ۱۴)، تغییر بینش نسبت به دنیا: ﴿قُلْ أَأُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكَُمُ الَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ (آل عمران/ ۱۵)، ﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْعُرُورِ﴾ (آل عمران/ ۱۸۵)، پرورش روحیه ایثار و شهادت، تقویت روحیه تفاهم و مجاهدت برای برقراری عدالت و قسط، از جمله آثار ارزشمندی است که در پرتو باور به قیامت و زندگی اخروی پدید می‌آید.

آخرت‌اندیشی زمینه‌ساز تفکر واقع‌گرا و عدم تعلق خاطر به هوس‌های دنیوی است و پشتوانه توسعه ابعاد مختلف حیات اجتماعی انسان به شمار می‌آید. آخرت‌اندیشی نوع نگاه انسان به دنیا را تنظیم می‌کند. ظهور عنصر آخرت‌مداری در مؤلفه‌های اجتماعی، ایجاب می‌کند که در تمام رفتارهای اجتماعی، توجه عمده به حقایق و واقعیت‌هایی باشد که همسو با زندگی اخروی بوده و در راستای راهبرد حیات طیبه است. گستره این امر، دامنه وجودی انسان است و شامل تمام مراحل زندگی می‌گردد.

۵. ابعاد اخلاقی مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی

نهاد اخلاقی زندگی انسان، اساس و پایه تشکیل اجتماع و ظهور تمدن‌های بشری است. جایگاه رفیع اخلاق چنان است که حتی کسانی هم که خود به زیور اخلاق آراسته نیستند، آراستگان به فضایل اخلاقی را به دیده عزت می‌نگرند و شأن آن‌ها را والا می‌دانند (جوادی، ۱۳۷۶: ۵۶). خداوند به انسان قدرت اراده و اختیار داده و او را آزاد آفریده است تا شایستگی خود را در انتخاب اصلح نشان دهد و بتواند استعداد و

شایستگی خود را به فعلیت برساند و در خودسازی و جامعه‌سازی مؤثر باشد. بدین جهت، علم اخلاق را حکمت عملی گویند. حکمت بینش درونی است که رفتار آدمی را متعادل می‌سازد و این بینش از پاکی باطن به دست می‌آید و این پاک شدن انسان‌هاست که تأثیر بسزایی در هماهنگی سلیقه‌های مختلف متناسب با تفاوت‌های فردی برای ایجاد یک خانواده بزرگ مثل اجتماع دارد. جامعه اسلامی جامعه‌ای است که در آن، سعادت فرد با سعادت اجتماع پیوند خورده و میان مسئولیت‌های اجتماعی و اخلاق اسلامی، ارتباطی ناگسستنی برقرار است (سلطانی زبانی، ۱۳۹۲: ۳).
مهم‌ترین ابعاد اخلاقی مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی به شرح ذیل است:

۱-۵. عدالت‌ورزی

عدالت از مفاهیم بنیادینی بوده که همه ادیان الهی بدان اهتمام داشته‌اند. مهم‌ترین دغدغه پیام‌آوران الهی بعد از شناخت خدا، بسط عدالت بوده است. دین اسلام نیز به عنوان خاتم ادیان، تحقق عدالت را سرلوحه اهدافش قرار داده است. عدالت مقوله مجرد و ذهنی صرف نیست، بلکه امری واقعی و عینی در زمینه‌های مختلف است و نمود روشن این امر عینی، در تجلی یافتن آن در عدالت اجتماعی است. عدالت اجتماعی یکی از مهم‌ترین جنبه‌های عدالت است و تشکیل حکومت در اسلام برای برپایی هر چه کامل‌تر عدالت است و اگر اجرای عدالت بدون حکومت امکان داشت، امامان معصوم علیهم‌السلام برای تشکیل حکومت اسلامی تلاش نمی‌کردند؛ زیرا بسیاری از دستورات اسلام جنبه اجتماعی دارند.

عدالت اجتماعی به معنای دادن حق شایسته هر فرد در توزیع منافع در جامعه و برآوردن نیازهای اساسی افراد است. عدالت اجتماعی شامل چند عنصر است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: کرامت انسان و اهمیت جامعه، برابری و توزیع عادلانه ثروت، مقابله با ظلم و حفاظت از ضعیف در برابر قوی، تأمین امنیت اجتماعی و رعایت حقوق اجتماعی انسان.

یکی از این آموزه‌های متعالی که سبب رشد فرد و در پی آن رشد جامعه می‌گردد، فرهنگ انفاق و کمک به دیگران است. هدف اسلام این است که اختلافات غیر عادلانه‌ای

که در اثر بی‌عدالتی‌های اجتماعی در میان طبقه غنی و ضعیف پیدا می‌شود، از بین برود و سطح زندگی کسانی که نمی‌توانند نیازمندی‌های زندگی‌شان را بدون کمک دیگران رفع کنند، بالا بیاید و حداقل لوازم زندگی را داشته باشند. اسلام برای رسیدن به این هدف، برنامه وسیعی در نظر گرفته است؛ تحریم رباخواری به طور مطلق و پرداخت مالیات، زکات و خمس و صدقات و مانند آن‌ها و تشویق به «انفاق»، وقف و قرض الحسنه و کمک‌های مختلف مالی، قسمتی از این برنامه را تشکیل می‌دهد: ﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾ (آل عمران / ۹۲).

قرآن کریم در صدد است تا علل انحراف‌های اخلاقی در ریشه خشکانده شود و جامعه از افتادن در ورطه هلاکت و نابودی مصون بماند. لذا با ترویج سنت‌های اسلامی، قصد پیشگیری از فقر را داشته، می‌کوشد تا در جامعه روح تعاون حاکم باشد و اغنیا، فقرا را در اموال خود شریک دانسته و حقی برای آن‌ها قائل باشند؛ زیرا در چنین جامعه‌ای، انحرافات چون سرقت، قتل و جنایت کاهش می‌یابد و جامعه به سوی سازندگی و رشد حرکت می‌کند و در نهایت، آرامش و امنیتی که در جامعه ایجاد می‌شود، شامل حال همه افراد می‌گردد.

۲-۵. عاطفه‌ورزی

بخشی از مباحث دین در رابطه با عواطف انسان و مهارت‌آموزی در آن برای بهره‌برداری مناسب آن‌هاست. عواطف دارای نقش اساسی و فوق‌العاده در زندگی انسان است؛ زیرا زمینه‌ساز نوعی به هم خوردگی درونی و تحول و تغییر در حالات و در نتیجه حاصل دگرگونی رفتار است (قائمی، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۰۲).

عواطف، عاملی تأثیرگذار در بقای زندگی انسان و عامل بسیاری از رفتارها، اندیشه‌ها و تصمیم‌گیری‌هاست و بر تمامی گرایش‌ها و تمایلاتی که در رفتار انسان آگاهانه جلوه پیدا می‌کند، اثرگذار می‌باشد. این مقوله در قرآن کریم نیز به دقت تبیین شده است: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (آل عمران / ۳۱) و به عنوان یکی از توانایی‌ها و استعدادهای انسان در کنار عقل، زمینه‌ساز توانمندی‌های گوناگون انسانی در تعاملات میان فردی در جامعه است.

در آیات سوره آل عمران، محبت به مردم به مثابه هدیه‌ای الهی برشمرده شده است: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِيَأْتِ لَّهُمْ﴾ (آل عمران / ۱۵۹) و حکومت اسلامی بر مبنای محبت و ارتباط تنگاتنگ با مردم کمال می‌یابد: ﴿وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ (آل عمران / ۱۵۹). از این منظر، محسنین کسانی هستند که در راه خدا استقامت می‌ورزند و بر نیکویی با مردم استمرار دارند: ﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالصَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ (آل عمران / ۱۳۴).

۳-۵. مداراجویی

تکریم انسان و شخصیت‌بخشی به اعضای جامعه، ارزشی اسلامی به شمار می‌آید (آل عمران / ۷۵) و هتک حرمت دیگران، زمینه‌ساز از بین رفتن الفت اجتماعی می‌شود. مدارا، ملایمت و سازگاری نشان دادن و کشف زمینه‌های مشترک با دیگران و احترام گذاشتن به افراد غیر مشابه است. مدارا به رفتار معقول، سنجیده، ملایم، مهربانانه و خردمندانه‌ای گفته می‌شود که برای رسیدن به اهدافی بلندمدت انجام می‌پذیرد (مروتی، ۱۳۸۵: ۶۵).

امروزه همزیستی با اقوام و فرهنگ‌های متنوع در عصر گسترده و فزاینده ارتباطات، اهمیتی فراوان دارد. در رویکرد جامعه‌شناختی، نسبت به نقش مؤثر مدارا بر ساختارهای اجتماعی و شبکه ارتباطی گسترده تأکید می‌شود. مدارای اجتماعی عبارت است از تعامل ملایم هر یک از اعضای جامعه با دیگران در محیط‌های اجتماعی و عمومی که با پذیرش تفاوت‌ها شکل می‌گیرد. مدارای اجتماعی نیازمند این است که همه اعضای جامعه در کنار یکدیگر با آسایش و بدون ترس فیزیکی یا حمله هیجانی و خشونت گام بردارند. مدارای یکی از اصول مهم اخلاق اجتماعی است و ابزاری کارساز برای نفوذ در دیگران و پیوستگی به آنهاست.

در سوره آل عمران حتی در همان آیاتی که کیفر و مجازات را برای مجرمان و گناهکاران تشریع می‌کند و مؤمنان را از خطر و زیان آنان برحذر می‌دارد، گذشت و چشم‌پوشی از خطایشان را نیز به عنوان یک ارزش برتر مطرح می‌سازد: ﴿وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾ (آل عمران / ۱۵۵).

۴-۵. مسئولیت‌پذیری

عرصه موجودیت انسان، میدان پرازدحامی از عوامل و نیروهای مختلف همچون فطرت، نفس اماره، عقل، نفس مطمئنه، نفس لؤامه، اراده، و نیروهای مؤثر اجتماعی است. براینکه این کشمکش‌ها، عمل آدمی است؛ عملی که هم از آن اوست و هم شکل‌دهندهٔ هویت او. به عبارت دیگر، این صحنه پرتراحم از عوامل و نیروها، مانع از آن نیست که آدمی قادر بر عمل و منشأ عمل خود باشد و این سعی و عمل است که هویت وی را ترسیم می‌کند. بر این اساس، انسان به منزله عامل، صورت‌بندی وسیع و فراگیری است که انسان را فراتر از طبقه‌بندی‌های خرد جنسیتی، نژادی و آیینی مورد نظر قرار می‌دهد. از این رو، همه انسان‌ها در این خصیصه مشترک هستند که دست‌اندرکار آفرینش هویت خویش‌اند (باقری، ۱۳۸۲: ۲۵۹-۲۶۱).

از منظر محققان، در نظام امت واحده، فاصله گرفتن از فردگرایی و سلیقه‌ورزی‌های شخصی ضرورت دارد. مسئولیت‌پذیری و بیرون آمدن از حصار خودبینی و متعهد شدن در برابر دیگران و به دنبال آن فراهم شدن زمینه رشد اجتماعی، از آثار امت واحده است و ارزش اعمال فرد با ورود به این نظام بیشتر می‌شود (کرمانی و نباتی، ۱۳۹۶: ۱۷).

مسئولیت‌پذیری به صورت مستقیم یا غیر مستقیم در حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها تأثیر دارد و تمام افراد از ثمرات آن بهره‌مند می‌شوند. این مؤلفه در ادبیات دینی از شاخص‌های بسیار مهم سرمایه اجتماعی به شمار می‌رود. مؤلفه مسئولیت‌پذیری در سطح خرد در حوزه شاخص‌های کنشی رابطه‌ای برقرار می‌کند؛ زیرا در ارتباط و تعامل با دیگران به فعلیت می‌رسد. این مؤلفه در سطح کلان بیشتر در فضای مصلحت‌های اجتماعی قرار می‌گیرد.

احساس مسئولیت، پیش‌زمینه مفهومی برای رفتارهای اجتماعی مطلوب است. نسبت دادن مسئولیت موجب بروز واکنش‌های عاطفی می‌شود که خود عامل اصلی رفتارهای اجتماعی مثبت است (بیرهوف، ۱۳۸۷: ۲۹۹). پذیرش هر گونه مسئولیت، در صورتی امکان‌پذیر است که فرد یا جامعه از رشد لازم برای پذیرش مسئولیت و به‌انجام رساندن آن برخوردار باشند (وطن‌دوست و دیگران، ۱۳۸۷: ۷۱).

ریشه مسئولیت‌پذیری اجتماعی را شاید بتوان در پیش‌شرط بودن آن در ایجاد و رشد

استقلال فردی دانست؛ امری که این امکان را برای شخص فراهم می‌کند که به ادراک نفس و خودشناسی دست یابد. در یک جامعه پیچیده، افرادی که دارای استقلال فردی هستند و اهدافی را دنبال می‌کنند که از ساختار ذهنی آنان درباره واقعیات سرچشمه می‌گیرد، موفق‌تر از کسانی هستند که به سادگی خود را به دست شرایط می‌سپارند. در واقع، اگر شخصی بر اساس نظام کنترل نفس و مسئولیت عمل کند، می‌تواند قابلیت‌های خود را بهتر و مؤثرتر به کار گیرد (بیرهوف، ۱۳۸۷: ۲۹۹).

در ساختار فکری اسلامی، هر انسان نسبت به اعمال کوچک و بزرگ و آشکار و پنهان خود بازخواست می‌شود، و هم مسئول خود و هم مسئول دیگران است؛ زیرا به کار خود ارزش می‌دهد و آن را خوب و به‌هنگار می‌داند و از این رو، دیگران را نیز به انجام آن دعوت می‌کند.

بنابراین مسئولیت‌پذیری، اعضای جامعه را از وضعیت انفعالی و غیر مسئولانه به سمت اعضایی توانمند، متعهد و فعال سوق می‌دهد؛ لکن تحقق این مهم به عنوان یکی از ضرورت‌های جامعه جدید، منوط به ارتقای دانشی و بینشی افراد و فهم ضرورت تشریک مساعی در حوزه‌های خرد و کلان اجتماعی است.

۵-۵. نظارت اجتماعی

نظارت اجتماعی، سازوکاری است که جهت وادار کردن اعضای جامعه به اجرای رویه‌های مطلوب و اجتناب از نامطلوب شناخته‌شده در جامعه، اتخاذ می‌شود. به اعتقاد محققان علوم اجتماعی، جامعه بدون نظارت اجتماعی نمی‌تواند کارکرد درستی داشته باشد و ترک نظارت اجتماعی، زمینه‌ساز بروز ناهنجاری‌ها و نادیده‌انگاری ارزش‌ها خواهد شد (توسلی، ۱۳۸۲: ۱۱۵).

تأثیرپذیری انسان‌ها از عقاید و رفتارهای یکدیگر، موجب آن است که انحراف هر فرد، زمینه‌ساز تباهی کیان جامعه گردد. امر به معروف سازوکاری کنترلی بر اساس احساس مسئولیت نسبت به دیگران در جامعه اسلامی است: ﴿وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾ (آل عمران / ۱۰۴).

«معروف» در لغت بر هر امر نیکی دلالت دارد که آرامش‌بخش نفوس انسانی است

و منکر امور ناشایست و غیر مشروعی است که انسان به سبب جهل و غفلت مرتکب می‌شود (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۲۶۷/۳): ﴿يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ (آل عمران / ۱۱۴). اهتمام تعالیم قرآنی به اصلاح جوامع بشری موجب شده که یکی از اوصاف الهی، امرکننده به عدالت و احسان و بازدارنده از ناراستی و ستم باشد.

۶. ابعاد رفتاری مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی

یکی دیگر از جلوه‌های نمایانگر شخصیت آدمی، رفتار اوست. در حقیقت، از پیش‌نیازهای لازم داشتن ارتباطی سالم و سازنده در جامعه، داشتن رفتار مناسب و در خور شأن انسان است. اصول مربوط به رفتار، شامل اصل‌هایی است که بر فرد و روابط او با جهان پیرامونش بسیار اثرگذار است.

۶-۱. همیاری اجتماعی

مقتضای محبت و دلبستگی به خداوند، نیکی و محبت به انسان‌هاست و مهرگستری و غنی ساختن روابط اجتماعی، به مثابه یکی از بنیان‌های دینی آرامش‌آفرین است. همیاری اجتماعی، نشئت‌یافته از همدلی، احساس عاطفی و تعلق میان عاملان اجتماعی است. بی‌تردید همیاری در کنش‌های اجتماعی، ساحت قلبی افراد را به یکدیگر نزدیک می‌سازد و مفهومی عام است که تنها به نرم‌خوبی و ملایمت در رفتار محدود نمی‌شود؛ بلکه تواضع، امانت‌داری، حلم، مراقبت و... نیز در مفهوم آن نهفته است. همیاری و ملایمت در رفتار در حقیقت، خوش‌رفتاری به مفهوم خاصش به حساب می‌آید. در این رابطه، آیه‌ای در قرآن کریم در وصف وجود نازنین پیامبر ﷺ چنین می‌فرماید: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾ (آل عمران / ۱۵۹).

می‌توان اذعان داشت که فقدان روحیه همیاری با سایر اعضای جامعه، منجر به سلب روح جمعی مشترک می‌شود. پرورش روحیه همیاری در زمره مهم‌ترین آموزه‌های اجتماعی اسلام است. هرچند برخی جامعه‌شناسان، عواملی همچون نژاد، سرزمین و

تاریخ مشترک را موجب تحقق همدلی اجتماعی انسان‌ها برمی‌شمرند، لکن دقت نظر در تعالیم اسلام، گویای آن است که اشتراک عقیدتی و فکری، اصلی‌ترین عنصر همبستگی محسوب می‌شود (ر.ک: آل عمران/۱۰۳؛ حجرات/۱۰). در مقابل، تعمیق پیوندهای همدلانه، گسترش فرهنگ اعتماد در جامعه را به دنبال دارد و در شکل‌گیری همبستگی اجتماعی و ایجاد انسجام و نظم در جامعه ضروری است و به منزله مؤلفه‌ای پویا و درون‌زاد در کنش‌های عمومی تأثیرگذار است.

بشر به صورت فطری برای برآوردن نیازهای گوناگون خویش به زندگی اجتماعی روی می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۸۰: ۴۸۴-۴۸۵/۱۸) و در جریان این زندگی و تعامل اجتماعی، فرهنگ عمومی یا اجتماعی که نمایانگر راه مشترک زندگی، اندیشه و کنش افراد آن جامعه است، شکل می‌گیرد.

علامه طباطبایی جامعه را به یک تن واحد تشبیه نموده و ضرورت حفظ انسجام و وحدت آن را مورد تأکید قرار می‌دهد. به تعبیر ایشان، اسلام به دنبال تشکیل جامعه‌ای است که اعضای آن در کمال اطمینان خاطر و سلامتی از هر خطری، با هم مأنوس شوند، به یکدیگر اعتماد کنند، با همدیگر تعاون و معاضدت داشته باشند و از خیر یکدیگر بهره‌مند شوند. در غیر این صورت و در شرایطی که اعضای جامعه از هم بیزار باشند و پیوندهای اجتماعی سست باشد، این قطع رابطه هرچند هم که اندک، اما با توجه به گستره آن، خسارت بزرگی به جامعه وارد نموده و رشته حیات آن را قطع می‌سازد. از این رو، اسلام در پی آن است تا از کلیه عواملی که منزلت اجتماعی اعضای جامعه را خدشه‌دار می‌کند و هویت و شخصیت اجتماعی ایشان را از آن‌ها می‌گیرد، جلوگیری به عمل آورد (همان: ۴۸۴/۱۸).

۲-۶. دشمن‌ستیزی

اهمیت شناسایی و مقابله با دشمنان در زمره مهم‌ترین آموزه‌های بنیادین قرآن است. اهداف دشمنان عموماً ضربه زدن به اصل اعتقادات مسلمانان و یا تردیدافکنی در حقانیت رهبران الهی بوده است: ﴿يَقْتُلُونَ النَّبِيَّ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ﴾ (آل عمران/ ۲۱). آنان در این مسیر از راه‌هایی همچون تفرقه‌افکنی، عوام‌فریبی و انواع

جنگ‌های روانی بهره برده‌اند.

در آیات سوره آل عمران به نکات مهمی درباره نحوه مواجهه با دشمنان اشاره شده است که اجرای این روش‌ها منوط به تحقق همبستگی اجتماعی می‌باشد: نخست، احتیاط فراوان در برخورد با دشمن است: «وَدَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّوكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ» (آل عمران / ۶۹)؛ نکته دوم، عدم اعتماد در گفتن راز به دشمنان است: «لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا» (آل عمران / ۱۱۸)؛ نکته سوم، سازش‌ناپذیری در برابر دشمنان است: «فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا» (آل عمران / ۱۴۶)؛ نکته چهارم، آراسته شدن به لباس صبر و تقواست: «وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضْرِبْكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا» (آل عمران / ۱۲۰)؛ زیرا صبر و تقوا سبب نیرومندی در کارها می‌شود: «وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» (آل عمران / ۱۸۶).

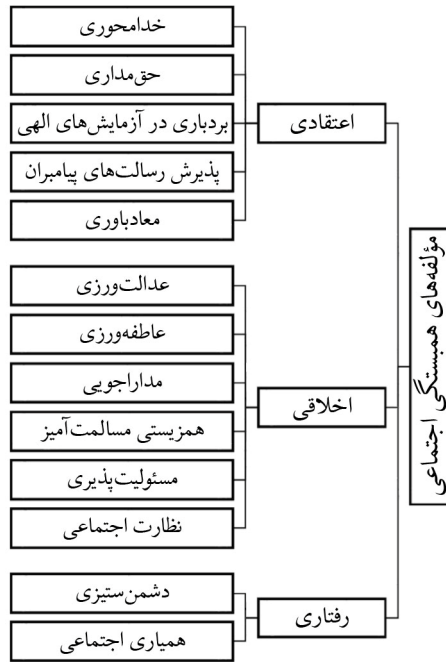
نتیجه‌گیری

توسعه همبستگی اجتماعی، چنانچه در مدار ارزش‌های الهی قرار داشته باشد، رویکردی سعادت‌محور و قدرت‌آفرین دارد. به عبارت دیگر در جامعه انسانی تا هنگامی که واحدها و افراد در جامعه، هر کدام به سمتی حرکت کنند و تنها برای خود و اهداف خود بکوشند، قدرت و منزلتی در ابعاد کلان شکل نمی‌گیرد؛ بلکه قدرت جامعه، برساخته نوعی هماهنگی میان اجزاء متکثری است که دارای هدفی یکتا هستند و برای رسیدن به آن تلاش می‌کنند.

یافته‌های این پژوهش گویای آن است که تحقق همبستگی اجتماعی، مستلزم توجه به مقوله‌های متعددی با جهت‌گیری‌های اعتقادی، رفتاری و اخلاقی است. تحقق همبستگی اجتماعی با نظر به بعد اعتقادی در سایه باور توحیدی، اعتقاد به نظام پاداش و جزای الهی، و از منظر بعد اخلاقی شامل عدالت‌خواهی، عاطفه‌ورزی، مداراجویی، مسئولیت‌پذیری و نظارت اجتماعی است. خوش‌رفتاری، دشمن‌ستیزی، استقامت در راه حق، نظارت همگانی و مشورت‌جویی نیز در زمره مهم‌ترین مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی با نظر به بعد رفتاری به شمار می‌آیند.

از این منظر، همبستگی اجتماعی، هسته آغازین نیل به قدرت است و در مقابل،

گسستگی اجتماعی، قدرت‌زداست و عزت و هیبت یک جامعه را نابود می‌کند. بر این اساس، باور به مؤلفه‌های تحقق همبستگی اجتماعی، افراد را برای رویارویی با مشکلات گوناگون آماده می‌سازد و این نیرو در افزایش توانمندی آحاد جامعه، تأثیر شگرفی بر جای می‌نهد.

کتاب‌شناسی

۱. قرآن کریم.
۲. آقایی، محمدرضا، «آموزه‌های قرآن کریم و نقد نظریه دورکیم: مبانی نظریه دین و همبستگی اجتماعی»، فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی، سال اول، شماره ۳، تابستان ۱۳۸۹ ش.
۳. ابن اثیر جزری، مجدالدین ابوالسعادات مبارک بن محمد، *النهایة فی غریب الحدیث و الاثر*، تحقیق طاهر احمد زاوی و محمود محمد طناحی، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۷ ش.
۴. احمدی، عبدالهادی، و محمدتقی شاکر، «روش‌شناسی شبهه‌سازی وهابیت و نقد روشمند آن»، فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی-کلامی، سال هشتم، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۷ ش.
۵. باقری، خسرو، *هویت علم دینی (نگاهی معرفت‌شناختی به نسبت دین با علوم انسانی)*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲ ش.
۶. بشیریه، حسین، *عقل در سیاست (سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه‌شناسی و توسعه سیاسی)*، تهران، نگاه معاصر، ۱۳۸۳ ش.
۷. بیرو، آلن، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، تهران، کیهان، ۱۳۸۰ ش.
۸. بیرهوف، هانس ورنر، *رفتارهای اجتماعی مطلوب از دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی*، ترجمه رضوان صدقی‌نژاد، تهران، گل‌آذین، ۱۳۸۷ ش.
۹. توسلی، غلامعباس، *مشارکت اجتماعی در شرایط جامعه آنومیک*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲ ش.
۱۰. جوادی، محسن، «چشم‌اندازی به "اخلاق در قرآن"»، فصلنامه نقد و نظر، سال چهارم، شماره‌های ۱-۲، زمستان ۱۳۷۶ و بهار ۱۳۷۷ ش.
۱۱. حسامی، فاضل، «همبستگی اجتماعی در قرآن»، فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی، سال دوم، شماره ۴ (پیاپی ۸)، پاییز ۱۳۹۰ ش.
۱۲. دلشاد تهرانی، مصطفی، *دلالت دولت (آیین‌نامه حکومت و مدیریت در عهدنامه مالک اشتر)*، تهران، دریا، ۱۳۸۸ ش.
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
۱۴. رزمی، محمدرضا، «بررسی تأثیر انسجام و انعطاف‌پذیری خانواده بر شکل‌گیری هویت در جوانان و نوجوانان شهر شیراز»، فصلنامه مطالعات جوانان، شماره ۷، تابستان و پاییز ۱۳۸۳ ش.
۱۵. روشه، گئی، *تحولات اجتماعی جامعه‌شناسی*، ترجمه منصور وثوقی، قم، کتابخانه عمومی طبرسی، ۱۳۷۸ ش.
۱۶. سلطانی رزانی، سیدمهدی، «مؤلفه‌های اخلاق اجتماعی از دیدگاه علامه طباطبایی و شهید مطهری»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، سال نوزدهم، شماره ۱ (پیاپی ۹۶)، بهار ۱۳۹۲ ش.
۱۷. شیخ‌زاده، محمد، «الگوی رهبری خدمتگزار مبتنی بر دیدگاه امام خمینی (علیه‌السلام)»، *دوفصلنامه اسلام و مدیریت*، سال اول، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱ ش.
۱۸. طالقانی، سیدمحمود، *پرتوی از قرآن*، چاپ چهارم، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲ ش.
۱۹. طباطبایی، سیدمحمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۲۰. عابدی جعفری، حسن، محمدسعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی، و محمد شیخ‌زاده، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، *فصلنامه اندیشه*

- مدیریت راهبردی، سال پنجم، شماره ۲ (پیاپی ۱۰)، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ش.
۲۱. کرمانی، طوبی، و صبیحه نباتی، «امت واحده، تفکر سیستمی الهی برای تحقق حیات طیبه»، پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی، سال چهارم، شماره ۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۶ ش.
۲۲. گولد، جولوس، و ویلیام ل. کولب، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر پرهام، تهران، مازیار، ۱۳۹۲ ش.
۲۳. گیدنز، آنتونی، سیاست، جامعه‌شناسی و نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نی، ۱۳۸۳ ش.
۲۴. مارشال، گوردون، فرهنگ جامعه‌شناسی، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران، میزان، ۱۳۸۸ ش.
۲۵. مروتی، سهراب، «مبانی نظری مدارا در قرآن کریم و سنت معصومین علیهم‌السلام»، فصلنامه انجمن معارف اسلامی ایران، سال دوم، شماره ۳، تابستان ۱۳۸۵ ش.
۲۶. وطن‌دوست، رضا و دیگران، فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۷ ش.